

Arşiv Belgeleri Işığında: Tevhid-i Tedrisat Kanununa Vatikan'ın Tepkisi

In The Light of Archival Documents: The Vatican's Reaction to the Law on the Unification of Education

Cengiz MUTLU*

Öne Çıkanlar:

- Tevhid-i Tedrisat kanununun tesirleri incelenmiştir.
- Türkiye'deki yabancı okulların Türk eğitim müfredatına uygun eğitim yapmalarının gereği anlaşılmıştır.
- Türkiye'deki misyoner okullarının Batılı devletlerin nüfuz aracı olmasının önüne geçilme safhaları incelenmiştir.
- Laik bir eğitim öğretim sistemi dâhilinde Cumhuriyete bağlı vatandaş yetiştirmenin önemi kavranılmıştır.

Öz: 19. yüzyılda Osmanlı tebaası azınlıklar ve ecnebi tebaaya mensup Hristiyanlar, misyonerler aracılığıyla Osmanlı Devleti'nin her yerinde okullar açmıştı. Ecnebi devletlerin bu okulları kurmasındaki amaç sadece kendi mezheplerini yayma değildi. Okullar dinsel boyutları çok aşan ekonomik-sosyal-kültürel boyutları olan aynı zamanda dünyevi nüfuz etme aracı olarak kullanılmıştı. Aynı zamanda bu okullar Hristiyan azınlıklardan eğitilmiş bir orta sınıf oluşumuna da katkı vermişti. Katolik okullar özelindeki misyoner mektepleri Fransa himayesindeydi. Fransa bu okulları kullanarak Osmanlı coğrafyasında etkinliği ustalıkla kullanmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla muhasım devlet statüsündeki Fransa himayesindeki Katolik okulların kapatılması yoluna gidilmişti. Fakat Papa'nın araya girmesiyle okulların himayesi Vatikan'a devredilmişti. Lozan Konferansı'nda misyoner mektepleri belli kural ve kaidelere bağlanmışsa da laik bir hüviyete bürünen genç Türkiye Cumhuriyeti'nde bu okullar yine sorun teşkil etmişti. Katolik misyoner mektepleri sorunu yine Vatikan'ın arabuluculuğu ile belli kriterler dâhilinde çözümlenebilmişti.

Anahtar Kelimeler: Tevhid-i Tedrisat Kanunu, Vatikan, Fransa, Yabancı Okullar, Kapitülasyonlar

Highlights:

- The effects of the law of Unification of Education (*Tevhid-i Tedrisat*) are analysed
- The necessity for foreign schools to provide education in accordance with the Turkish national curriculum has been recognised
- The stages through which missionary schools were prevented from becoming instruments of Western influence in Türkiye are analysed.
- The importance of raising citizens loyal to the Republic within a secular educational system is emphasised.

Abstract: In the 19th century, both minorities who were Ottoman subjects and Christians belonging to foreign nationalities opened schools all over the Ottoman Empire through missionaries. The aim of foreign states in establishing these schools was not limited to the dissemination of their own sects. These schools were also employed as instruments of influence with economic, social and cultural dimensions

* Doç. Dr., Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Karasu Meslek Yüksekokulu Otel, Lokanta ve İkram Hizmetleri Bölümü, Sakarya/TÜRKİYE, cengizmutlu@subu.edu.tr ORCID: 0000-0003-1192-8528

that extended far beyond their religious functions. At the same time, these schools contributed to the formation of an educated middle class of Christian minorities. The missionary schools, especially Catholic schools, were under the patronage of France. France skilfully used these schools to expand and maintain its influence throughout the Ottoman territories. With the outbreak of the First World War, it was decided to close down the Catholic schools under the auspices of France, which had the status of an enemy state. However, with the intervention of the Pope, the protection of the schools was transferred to the Vatican. Although missionary schools were subjected to certain rules and regulations at the Lausanne Conference, these schools again posed a problem for the young Republic of Türkiye, which was becoming a secularized country. The issue of Catholic missionary schools could only be solved with the mediation of the Vatican within certain criteria.

Keywords: Law on Unification of Education, Vatican, France, Foreign Schools, capitulations

Summary: The aim of this study is to draw attention to the fact that the capitulations, which were not harmful to the Ottoman Empire during its period of strength eventually worked to its detriment. Missionaries, who made good use of the rights granted to them by the capitulations, opened schools all over the empire and virtually formed a state within a state. Although the issue of missionary schools have previously been the subject of some theses and articles, the specific role and influences of the Vatican over Catholic schools have not been sufficiently examined. Our aim was that the Vatican's desire to take over the protection of schools with during the First World War was nothing more than the Vatican's desire to increase its influence in Türkiye. Undoubtedly, the closure of some schools by the Ankara government during the years of the National Struggle reflected Ankara's concern to establish full control over schools in the years that followed. These schools, which were permitted to continue their educational activities on condition that they complied with Turkish laws during the Lausanne negotiations, again caused problems in international relations. Education, as a planned activity, is not merely a public service that takes into account only the goals and needs of the individuals who benefit from it. Education is an activity that influences society and takes society's needs into account. Education must be consistent with the interests of society and the state. Since leaving education to private enterprise could pose a risk of undermining national interests, it is essential that it be carried out under state control. Similarly, government guidance in special education is important for the health and well-being of society. Certain social and political values present within the school where teaching and learning take place play a crucial role in shaping students' personalities and their perspectives on the state. Education is a critical factor for the continuity of the state, serving as a means for states to build their national identity, transmit cultural values to future generations, and ensure a skilled workforce. A national education system strengthens social cohesion, thereby deepening citizens' sense of belonging to the state and reinforcing national unity. The goal of the young Republic of Türkiye was to transform itself from the heterogeneous structure of the empire into a homogeneous state based on a national foundation. Of course, establishing a new state required a new educational system. Since there was no unified education system under a single authority in the Ottoman Empire, this situation had led to confusion. A unified education system was necessary to create Turkish citizens loyal to the state. This would also help prevent the policies of Western states that had long exploited minority groups. While the enactment of the Law on the Unification of Education led to the closure or restructuring of many educational institutions, Catholic schools were also significantly affected by these measures. The Republic of Türkiye which sought to maintain good relations with the Vatican, was able to find a peaceful solution to the problem.

Giriş

Misyonerliğin özü dindir. Başlıca araçları ise okul, matbaa, kitap, hastane vb. seküler kurumlardır. Misyonerler bu kurumların içinde derece derece yer aldığı, etkin bir sistem yardımıyla iktisadi-ticari çıkarların, siyasal-kültürel etki ve yayılmanın bir aracı olmaktan öteye gidememişlerdi. Misyonerlik bütün uhrevi görünüşüne rağmen bir hayli dünyevidir. (Kocabaşoğlu 1991, 15-16). Osmanlı Devleti'nde Islahat Fermanı gayrimüslimlere kendi din ve

kültürlerine dönük ilk, orta ve yüksek derecede okullar açma fırsatı vermişti. Rumlar, Ermeniler, Bulgarlar, Hristiyan Araplar her tarafta okullar açmıştı. Katolikliği ve Protestanlığı yaymak isteyen Fransa, İtalya, İngiltere, Almanya, Avusturya ve Amerika kilise çevreleri de ülkenin dört bir yanında okullar açmışlardı. (Alp 2019, 14). Yabancı devletlerin ülkenin her yanına dağılan okullarıyla ulaşmak istedikleri hedef, dinî nitelik yanında bu bölgelerde söz sahibi olmak ve ileride yine bu bölgelerde hâkimiyet kurma idealiydi. Nitekim Osmanlı Devleti'nden ilk ayrılma hareketlerinin görüldüğü Balkanlarda da durum aynıydı. Bugünkü Bulgaristan'ın Osmanlı'dan ayrılıp bağımsızlık kazanmasında emperyalist ülkelerin yarışma alanı olmasının etkisi büyüktü. Yabancı okullar dinî propaganda yanında temsil ettikleri ülkelerin kültürünü, ticari ve siyasi nüfuzunu yerleştirecek bir seçkinler grubu oluşturma gayesi güdüyordu (Vahapoğlu 1997, 104-105). Yabancıların açtığı okulların 1908 yılından itibaren sayıları hızla çoğaldığı için devlet tarafından olduğu kadar, halk tarafından da bu okullar tehlikeli görüldüğünden birtakım raporlar sadarete gönderilmeye başlamıştı. Örneğin, İşkodra'da gerekli miktarda mektep açılmadığı, etraftan gelen rahiplerin boşluktan faydalandıkları ve birçok Müslümanın Hristiyanlaştırıldığı bildirilmekteydi. Başka bir raporda ise, Müslüman çocukların Katolik ve Protestan mekteplerine devam etmelerini yasaklamak için İslam mekteplerinin ıslahının gerektiği tavsiye edilmekteydi (Batır 2007, 48). Fransa hükümeti kapitülasyonlara istinaden uzun zamandır Şark Hristiyanlarının ve bilhassa Katoliklerin hamisi sıfatını takınarak eski Osmanlı hükümeti zamanında gayrimüslim tabayı himaye vesilesiyle devletin iç işlerine müdahale etmekte ve bu gibi müdahalelerine ruhban sıfatını alet etmekteydi. Katoliklerin başlıca Paskalyalarında İstanbul'da Fransız sefiri ile maiyeti ve vilayetlerde ise Fransız konsolosları üniformalarıyla ve büyük bir merasimle kiliselere giderlerdi. Bunlar kendileri için özel surette hazırlanıp özenle seçilen mahallerde mevki alarak - papaz ruhani merasimi gereğince kendileri buhurdanlık vesaireyle hürmet gösterilir- Fransa hükümeti adına dualar ederlerdi. Örneğin Fransız konsolosları Suriye havalisinde bu tarz ruhani merasime son derece önem vermiş ve bu hususta papazların en küçük hatalarına dahi tahammül etmemişlerdi. Bunlar cüretlerini o derece ileri götürmüşlerdi ki sözgelimi Avrupa kraliyet hanedanlarından birinin vefatı dolayısıyla veya diğer merasimlerde mahalli hükümet adına gönderilen Türk resmi memurlarıyla kıyaslandığında makam ve teşrifat açısından önlerinde durmaktaydılar. Fransızlar bu suretle mahalli hükümetin itibar ve haysiyetini baltalamaktaydı. Meşrutiyetin son senelerinde ruhbanı İtalyan olan dinî müesseseler, bağlı oldukları makamdan aldıkları talimat gereğince Fransızların himaye ve müdahalelerine ellerinden geldiği kadar karşı çıkmaktaydı. Ayrıca İtalyan ruhban, mahalli hükümetle ihtilaf hâlinde İtalyan konsoloslarını müdahale ettirmekteydi. (DBTDA, 44102-208967-15, 1). Babıâli Birinci Dünya Savaşı'nın başında aldığı kararlar, savaş hâlinde olduğu devletlere veya onların vatandaşlarından birine ait olan eğitim müesseselerinin kapatılmasına ve çalışanlarının ülke dışına çıkarılmasına karar vermişti. Ancak kilise, hastane ve yetimhane gibi kurumlar bu hükmün dışında tutularak, kiliselerin önceden olduğu gibi ibadet amacıyla kullanılmasına izin verilmiş, hastane ve yetimhanelerin ise Osmanlı tarafından ya doğrudan ya da dolaylı olarak idare edilmesi kararlaştırılmıştır. Fransız himayesinde bulunan bu kurumlara Osmanlı Devleti tarafından birtakım yaptırımlar uygulanması Vatikan'ı harekete geçirmişti. Vatikan bu tür kurumların Fransa himayesinde gözükiyorsa da aslında Papalığın yetkisi alanında olduğunu ileri sürerek bu konuda gerekli düzenlemelerin yapılmasını istemişti. Bunun üzerine bir kısım müessese Vatikan'ın himayesine alınmıştı (Mutlu 2024, I, 319). Millî Mücadele yıllarında yabancı okullar işgal ordu kumandanları tarafından şaşaalı törenlerle tekrar faaliyete geçmişti. Bu dönemde Ankara Hükümetince Merzifon, Antep ve Maraş'taki bazı Amerikan kolejleriyle Anadolu'daki tüm Fransız okulları zararlı faaliyetlerde buldukları için

kapatılmışlardı. Fakat Ankara İtilafnamesinde Türkiye'deki Fransız müesseselerinin hiçbir şekilde Türkiye'nin menfaatlerine aykırı bir propaganda veya fiili işlere girmemesinin taahhüt edilmesiyle okulların mevcudiyeti korunmuştu (Aksu 2024, VI, 423). Lozan müzakerelerinin 19 Mayıs 1923 tarihli oturumunda yabancı okullar sorunu çözüm yoluna koyulmuştu. Alınan karar uyarınca Türkiye'de 30 Ekim 1914 tarihinden önce varlığı tanınmış İngiliz, Fransız uyuğuındaki din ve öğretim kurumlarıyla, sağlık ve hayır kurumlarının varlığı tanınmıştır. Bu kurumlar her çeşit mali yükümlülük bakımından benzer Türk kurumlarıyla aynı işlemi görecekti. Ayrıca bunlar Türk kurumlarına uygulanan kamu düzeni hükümleriyle aynı kanun ve nizamla bağlı olacaklardı. Bununla beraber Türk hükümeti söz konusu okulların öğretimlerinin uygulama açısından örgütlenmesini dikkate alacaktı (Meray 2001, 258). Yabancı okullar meselesi üzerine Türkçe literatürde birçok makale ve kitap bulunmaktadır. Fakat o tarihlerde henüz Türkiye tarafından bir devlet olarak tanınmayan Vatikan'ın okullar üzerindeki etkisi gözlerden ırak kalmıştı. Görünürde dünyanın en küçük devletlerinden biri olsa da, dünya çapındaki etkisi itibarıyla hayli kudretli olan Vatikan'ın Katolik kurumlar üzerindeki gücü yadsınamazdı. Bu makalede Tevhid-i Tedrisat Kanunu sonrası Katolik okulların durumu ve kanuna Vatikan'ın tepkisi değerlendirilecektir.

Tevhid-i Tedrisat Kanununun Sebepleri

18. yüzyılın başına kadar Türkiye'de eğitim müesseseleri medrese ve mahalle mekteplerinden ibaretti. Bu yüzyılın sonlarından itibaren Batı tarzı eğitim veren rüştiye, idadi, mülkiye ve tıbbiyeler kurulmaya başlanmıştı. Tanzimat devlet adamları medreseleri kaldırmaya cesaret edemeyerek olduğu gibi bırakmak zorunda kalmıştı. Böylece memlekette iki çeşit tahsil müessesesi vücuda gelmişti. Arapça ağırlıklı, mutaassıp bir programa sahip medreselere mukabil Batı tarzı mektepler modern bir eğitim sistemi içermektedir. Tanzimattan itibaren birbirine zıt iki çeşit insan, bir ikilik meydana gelmişti (Sungu 1938, 397-98).

Osmanlı Devleti'nde her okul farklı dünya görüşüne sahip farklı zihniyette insanlar yetiştiriyordu. Kültürel birliktelik bir yana Osmanlı toplumunu oluşturan milletler gittikçe birbirinden uzaklaşıyordu. Misyonerlerin yoğun faaliyetleri de eklenince birlikte yaşama arzusu gittikçe kırılıyordu. Fransız ihtilalinden sonra ise Osmanlı eğitimine müdahaleler başlıyor ve eğitim ideolojilerin temel ilgi alanını oluşturuyordu. Azınlıkların ve yabancı devletlerin okullarında verilen eğitime müdahale edilemediği gibi mektep-medrese tartışmaları ile de ayrı bir kargaşa yaşanıyor. Toplumda alaylı-mektepli olarak adlandırılan farklı anlayışlarda meslek erbabı ortaya çıktığı gibi bu farklılık insanların dünya görüşlerine de tabii olarak yansımıştır (Turan 2011, 192).

Anadolu'nun her yerine yayılan misyoner mektepleri ise, Batı kültürünü, Hristiyan ruhunu, içtimaiyatını ve ecnebi nüfuzunu memlekete sokma gayretindeydi. Bu mekteplerde yetişenlerden esaslı bir aile terbiyesi almayanlar ekseriyetle milli ve içtimai esasların düşmanı kesilmekteydi. Bazılarının nazarında Türk Milleti'ne mensup olma büyük bir azaptı. Yine bu kişiler tüm dünyanın taktir ettiği Türk içtimai esasları karşısında dudak bükmekteydi (Aydın 2015, 52-53).

Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele yıllarında 1 Mart 1922 tarihinde TBMM'nin üçüncü toplanma yılında yaptığı konuşmada, eğitimin önemine şu sözlerle vurgu yapmaktaydı: *"Yetiştirilecek çocuklarımıza ve gençlerimize, görecekleri tahsilin hududu ne olursa olsun en evvel ve her şeyden evvel Türkiye'nin istiklaline, kendi benliğine, an'anat-ı milliyesine düşman olan bütün anasırla mücadele etmek lüzumu öğretilmelidir. Beynelmilel vaziyet-i cihana göre böyle*

bir cidalin istilzam eylediği anasır-ı ruhiye ile mücehhez olmayan fertlere ve bu mahiyette fertlerden mürekkep cemiyetlere hayat ve istiklâl yoktur “ (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 1989, II, 244-246). Bu sözlerle Mustafa Kemal Paşa yakın gelecekte eğitim işine el atacağını işaretlerini vermektedir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından bu tasavvurlarını açıktan yürütemeyen yabancı okullar değişik yollar izleyerek faaliyetlerini ahlaki eğitim adı altında sürdürmek istemişlerdi. Dinî propaganda, “isimsiz Hıristiyanlık” (unnamed christianity) olarak yapılmıştı. Bunun temelinde Hıristiyan düşünce ve yaşamının temel prensiplerinin, din adı kullanılmadan öğrencilere aktarılması böylece Hıristiyan gibi düşünen ve yaşayan insanlar yetiştirilmesi hedeflenmişti. Derslerdeki tartışma konuları genellikle İncil'den seçiliyor ve çözüm yolları da isim verilmeden Hıristiyanlıktan geçiyordu. (Demirel 2009, 67)

Tevhid-i Tedrisat Kanun teklifini sunan vekillerden biri Vasıf Bey'di. Tekliften beş gün önce mecliste yaptığı konuşmada Vasıf Bey, bütün ilmi müesseselerin yegane merciinin Maarif Vekaleti olduğunu ve bundan sonra mektep-medrese meselesinin olmadığına dikkat çekmişti. Kanun teklifinin gerekçesinde Tanzimattan beri eğitimin birleştirilmesinin amaçlandığı fakat başarılı olunamadığı, bu yüzden süregelen ikiliğe vurgu yapılmıştı. Bu yüzden bu ikilik terbiye ve eğitim noktasından muzır neticeler vermekteydi. Hâlbuki bir milletin her ferdinin aynı terbiyeyi görmesi şarttı. Aksi taktirde memlekette iki türlü insan yetişecek olup, bu durum vahdeti, birlikteliği ve tesanüt gayretlerini baltalamaktaydı (Aydın 98-97).

2 Mart 1924 tarihinde Saruhan Mebusu Vasıf Bey ve elli arkadaşının imzasıyla 3 Mart'ta kanunlaşan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile Tanzimat'tan itibaren süregelen mektep-medrese ikiliğine son verilmek istenilmişti. Kanuna göre, Türkiye dâhilindeki bütün ilmi-öğretim müesseseleri Maarif Vekaletine bağlanmıştır. Ayrıca Şeriye ve Evkaf Vekâleti veya özel vakıflar tarafından idare olunan tüm medrese ve mektepler yine Maarif Vekâletine bağlanmıştı (Zabıt Ceridesi, Devre II, 17, 25). Elbette bu kanun Batılı devletlerin himayesindeki mekteplerle beraber Vatkanı da telaşlandıracaktı.

Tevhid-i Tedrisat Kanununun Yankıları ve Papalığın Tutumu

Lozan Antlaşması'nın ardından Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele'deki tavrıyla Vatikan, Türkiye'deki Katoliklerin karşılaştığı bazı sorunları halledebilecek bir mercii konumundaydı. Nitekim Papa'nın İstanbul'daki apostolik temsilcisi Monsenyör Fillippi, Papa'nın bir mesajını Ankara'ya götürmek üzere yola çıkmıştı. Politik çevrelerde büyük öneme sahip olarak algılanan bu ziyaretle Monsenyör Fillippi, Türkiye'de yaşayan Katolik cemaatiyle ilgili bazı nazik problemleri ve mübadele müzakerelerindeki sorunları çözme niyetindeydi (The Irish Catholic Herald, 26 January 1924, 5). Fakat asıl sorun Katolik mektepler üzerinde düğümlenmekteydi. Fransa'nın Lozan Antlaşması'nın onaylanması için Türkiye'deki Fransız okulları hakkında kapitülasyon imtiyazlarını andırır birtakım müsaadeler talep ettiği yönündeki haberler Türk kamuoyunu haklı olarak harekete geçirmişti. Gazetelerde Fransa'yı kınayan haberler yer almaya başlamıştı. 7 Şubat'ta, Maarif Vekâleti tüm yabancı okullara dinî öğretim hakkında bir genelge göndermişti. Genelgede, okulların ibadet ve dinî ayinlere öğretimden daha fazla zaman ayırarak din ve mezhep farkı gözetmeksizin öğrencilerin tamamını ibadet ve dinî ayinlere kattıkları; dersane, salon ve bahçelere dinî tasvirler astıklarını haber alındığı vurgulanmıştı. Dinî gayeler takip eden okullara hoşgörü ile yaklaşılacağı ve bu yönde hareket ettikleri anlaşılacak okulların derhal kapatılacağı bildiriliyordu. Vekâlet, bundan böyle mabetler haricinde dinî ayin yapılmasına ve dinî tasvirlerin bulundurulmasına izin vermeyecekti. Ayrıca yabancı okullara

devam eden Müslüman çocuklarla okulları kuranların bağlı bulunduğu mezhebe mensup olmayan gayrimüslim çocukların, zorla ya da kendi istekleriyle dinî derslere ve ayinlere katılmaları da yasaklanıyordu. Nitekim genelgeye uymayan bazı Fransız ve İtalyan misyon okulları kapatılmıştır (Tanır 2015, 192-193). Bunun üzerine İstanbul'daki müttefik devletler temsilcileri ve Vatikan yabancı mekteplerde Tevhid-i Tedrisat genelgesinde geçen dinsel eğitim ve amblemlerin yasaklanmasına büyük bir tepki vermişti (The Daily Telegraph, 29 February 1924, 11). 2 Mart 1924 tarihinde Saruhan Mebusu Vasıf Bey ve elli arkadaşının imzasıyla 3 Mart'ta kanunlaşan Tevhid-i Tedrisat kanunu ile Tanzimat'tan itibaren süregelen mektep-medrese ikiliğine son verilmek istenilmişti. Kanuna göre, Türkiye dâhilindeki bütün ilmi-öğretim müesseseleri Maarif Vekaletine bağlanmıştır. Ayrıca Şeriye ve Evkaf Vekaleti veya özel vakıflar tarafından idare olunan tüm medrese ve mektepler yine Maarif Vekaletine bağlanmıştı (Zabıt Ceridesi, Devre II, C. 7, İctima Senesi 1, 17, 25). Elbette bu kanun Batılı devletlerin himayesindeki mektepleri de etkilemekteydi.

Katolik aynı zamanda laik bir devlet olan Fransa ile Türkiye arasında öteden beri okullar meselesi mevcuttu. Türkiye papazlar tarafından idare edilen Fransız mekteplerinde tedrisatın dinî bir şekilde icrasına son verilmesini, dershanelerde, teneffüse çıkılan yerlerde bulunan haçların kaldırılarak bunların yalnız mektebin kilise kısmında bulundurulmasını ve haftada yedi saat Türkçe tedris edilmesi gereğini bildirmişti. Bildiri üzerine Fransa Hükümeti papazların teşvikiyle Ocak ayında Türkiye'deki Fransız dinî mektepleri hakkında Türk Hükümetine bir nota vermişti. Fransızlar papaz okullarının dinî tedrisatta serbest bırakılması anlamına gelen bazı taleplerde bulunmuşlardı. Türkiye ise cevabi notasında papaz okulları laik bir cumhuriyetle kabil-i telif olmadığından ya dinî okullarda laik tedrisatın kabulünü yahut bu gibi okulların kapanması lüzumunu bildirmişti. Türk Hükümeti medreselerin ilgasından anlaşıldığı kadarıyla Türk okullarına tatbik olunan bu durumdan Hristiyan okullarını istisna edemezdi. Türk Hükümeti bu meseleyi tamamıyla dâhilî addettiğinden ecnebi hükümetlerinin protestolarına sırtını dönecekti. Türkiye'nin bu politikasına en büyük tepkiyi Fransa vermişti. Okullar üzerindeki müzakereler Fransa'nın şarktaki genel ve özel menfaatlerine zarar verecek mahiyetteydi. O dönemde "*Beynelmilel Tahsil Katolik İttihadı*" adıyla bir müessese mevcuttu. Bu mekteplerin çeşitli şubelerinden biri de Fransız şubesiydi. Fransız şubesi Türkiye'deki okulların vaziyeti hakkında bir muhtıra hazırlamıştı. Muhtırada Türkiye'den birçok teminat talep edilmesine lüzum görülmüştü. Fransa'nın notası hakkında elde edilen tahlillere nazaran nota metninde adı geçen müessesenin bazı talepleri aynen tekrarlanmıştı. Fransa Hükümeti Türk Hükümetiyle görüşmede meşru gördüğü taktirde dinî okulların arzularını dile getirebilirdi. Fakat Fransa'nın politikasının bir dinî grup tarafından idare edilmesi garipti. Batılı bazı gazetelere göre Türkiye'nin siyaseti şu minvaldeydi. Öncelikle Türkiye tedrisatın mezhep açısından tarafsız olmasını ve milli hisle medeni vazifelere yer verilmesini istiyordu. İkinci olarak Türk Hükümeti medreselerin kapatılmasından anlaşıldığı kadarıyla Türk mekteplerine tatbik olunan sistemi değiştirme arzusundaydı. Son olarak Türk Hükümeti meseleyi tamamıyla dâhilî kabul ettiğinden yabancı hükümetlerin protestolarına aldırmayacağı tahmin edilmekteydi. Türkiye'nin esas siyasetiyle Fransız okullarının mevcudiyeti gayr-i kabil-i telif değildi. İzmir'deki papaz mekteplerinin Türk Hükümetinin kanun ve emirlerine itaatsizlikten dolayı kapatılmış ve diğer papaz mekteplerinin de kapatılması gündemdeydi. Hâlbuki, İzmir'deki İtalyan mektepleri hükümetin talimatına riayet etmişler ve İtalyancayı neşre devam etmekteydiler. Fransız mekteplerinin kapatılmasından Fransa bir şey kazanmayacağı gibi bilakis Katolik ittifadının İtalyan şubesi memnun kalacaktı. Zira İtalyanlar Katolik'ti. Ayrıca, Fransa'nın Lozan Antlaşması'nı tasdik edip Ankara'da bir mümessil bulundurması gerekiyordu (Tanin, 24 Mart

1923, 2).

Vatikan'ın 28 Mart 1924'te Ankara'ya gönderdiği yazıda, Müslüman öğrenciler veya okulun kurucularının mensup olduğu dine mensup olmayan öğrencilerin bir dinin ritüellerini yerine getirmeye zorlanmadıklarının altı çizilmekteydi. Vatikan, (sadece laik hukuktan dolayı değil, Cumhuriyet tarafından ilan edilen ilkeler bağlamında) büyük bir üzüntüyle alınan önlemleri öğrenmişti. Vatikan'a göre, Katolikler ibadetlerini yerine getirmek için kendi kiliselerine ve çocuklarının eğitimi için kendi okullarına sahip olmalıydı. Aslında Katolik prensiplere ve en seçkin devlet adamlarına göre okullar, sadece entellektüel eğitime yönelik olmamalı hedef tam bir eğitim ve öğretim olmalıydı. Sonuçta Katolik okullarda öğretilen konular arasında din de yerini alarak öğrencinin manevi oluşumunun temeli atılmalıydı. Sonuçta Vatikan, dinsel sembol ve eğitimin Katolik kurumlarda yasaklanmaması kanaatindeydi. Katolikler tarafından yönetilen özel okullarda Müslüman öğrencilerin de olduğu doğrudur. Fakat Vatikan, o ana kadar Müslüman otoritelerce garanti edilen en azından zımni olarak, bu öğrencilerin velilerinin izniyle okullara kabul edildiklerinin unutulmaması kanaatindeydi. Ayrıca bu öğrencilerin ne Katoliklerden din eğitimi almaları, ne de dinî ayinlere katılımları zorunlu değildi. Bu bağlamda Vatikan, geçmişte birçok kez kategorik talimatlar vererek kesin hükümler yayımlamıştı. Diğer taraftan misyoner kurumlarında Katolik olmayan öğrencilerin varlığının, onları Katolik okullarının karakterinden mahrum bırakmayacağı açıktı. Vatikan'a göre, okul binaları kesinlikle devlet için bir tehlike oluşturmadığından herhangi bir kişi açısından bir suç veya özgürlüğünün kısıtlanması anlamına gelmiyordu. Bununla beraber bu yöntem Türkiye'de ve tüm İslam ülkelerinde karşılıklı suçlama veya ayıplama olmaksızın birkaç yüzyıl uygulanmıştı. Bu sebeplerden ötürü Vatikan Türk tarafının iyiliksever yönüne atıf yaparak Katolik okullarında dinî sembollerin sergilenmesine karşı çıkılmamasını ve dinî sembollerin kullanımının üstelik Türk anayasasına da uygun olarak Katoliklere bırakılmasını talep etmekteydi. Böylece aynı Katolikler için Türkiye'de de okul sahibi olmak mümkün olabilecekti. Vatikan açısından okullar devlet için bir tehlike teşkil etmediği gibi, medeniyet için iyi bir dünya ve adil bir düzen için güçlü bir unsur olacaktı (D.B.T.D.A., 38547-155998-37).

Türkiye'de papaz mekteplerinin kapatılmasıyla ortaya çıkan durum Vatikan Hariciye Nezaretini son derece meşgul etmişti. Vatikan'dan sızan haberleri bir kaynağa dayandırarak Fransa basınına taşıyan dönemin gazetecilerinden Maurice Pernot'a göre, Türkiye'deki Müslüman aileler çocuklarını Hristiyan mekteplerine göndermekten men etmeliydi. Ancak bu şekilde hareket edilirse bu makul karşılanabilirdi. Vatikan'a göre, Hristiyan dininin gereklerinden olan simgelerin teşhiri bir hak olup mekteplerden haçları çıkarmak dinden çıkmak demektir. Katolik mekteplerin kapatılmasıyla günden güne Amerikan misyonerlerinin kuvvetlendiği bir zeminde Katolikliğin ilerlemesi ve hatta mevcudiyeti felaketiyle karşılaşılabilirdi. Zira, Amerikan mektepleri dinî alametler hakkındaki yönergeyle aynı paralelde hareket edebilmekteydi. Halbuki, Katolik mektepleri için bunun uygulanması mümkün değildi. Vatikan'ın nokta-i nazarı bu minvalde iken Pernot'a göre Fransa'nın amacı, mektepleri kullanarak nüfuz kazanmaktır. Papaz mekteplerinin kapatılması Fransa'nın şarktaki nüfuzu için tamiri imkânsız bir darbe olacaktı. Basında Fransa'nın politikası Vatikan'dan yansıdığı kadarıyla şu şekilde betimlenmekteydi:

“Türkiye'deki Fransız mekteplerinin ekserisi Katoliktir. Şarkta Fransız laik müessesatının Fransa uğrunda gösterdiği fevaid mühim ise de bunlar ilga olunacak Papaz mekteplerinin yerini dolduramayacaktır. İki şıktan birinin ihtiyari meselesi yoktur. Şarkta Fransız rahiplerinin ihraz ettiği mevki ancak bunlar

tarafından idame ve muhafaza olunabilir. Bu papazlar kilise davasına göre, Fransa davasına daha sadıktırlar. Bugün Fransa'dan beklenen vazife bunların her iki davaya hizmete devamı imkân vermektir. Fransız papazlarını ya vazife-i vatanperverane yahut vazife-i diniyeden birini ihtiyarda mecbur bırakmak doğru değildir.” (İkdam, 20 Nisan 1924, 2).

Bu dönemde Ankara Hükümeti, tamamıyla Katolik olan Fransız papaz mekteplerine ait müzakerelere Papalık adına Monsenyör Dolci veya onun mümessiliyle devam arzusundaydı. Diğer taraftan mektepler meselesini görüşmek üzere Ankara'ya heyetler gelmekteydi. Bu esnada Türkiye'de Fransız mekteplerinin vekili Mösyö Loren ile hususi bir surette bir antlaşma yapılmıştı (BCA, 102-499-4).

Bu esnada Vatikan'dan Kardinal Gasparri özel ve mahremane bir surette aracılar vasıtasıyla Türkiye'nin Roma sefiri Suat Bey'e müracaat etmiştir. Papalık makamı bazı meselelerin ve mektepler meselesinin müzakereyle halli için Monsenyör Dolci'yi fevkalade memuriyetle Ankara'ya göndermek istediğini bildirmişti. Suat Bey, daha evvel Papanın İstanbul vekili olan Dolci'nin evvelce gayet mahremane açıklamasında cevabının beklenildiğini bildirmişti. Suat Bey'e göre, Dolci ihsas ettiklerine nazaran mektepler meselesine ait Türk görüşünü uygun bulacaktı. Bununla beraber Dolci meseleyi devletlerin münakaşa sahasından çıkarma taraftarıydı. Suat Bey, Fransa'nın Papalığa karşı aldığı vaziyete göre bu zatı kabul etmekte belki bir fayda olur fikrindeydi (D.B.T.D.A, 38547-155998-43).

İngiliz mümessilliği tarafından 15 Nisan 1924'te Hariciye Vekaletine bir mektup verilmiştir. Hariciye Vekaleti ise 24 Nisan'da Türkiye'nin Roma mümessilliğine gönderdiği yazıda, Türkiye ile Vatikan arasında resmi münasebetin tesis edilmediğini hatırlatmıştı. Hariciye Vekaletine göre, ilişki tesis edilse bile eğitim işleri hakkında hükümetin kamu düzeni nokta-i nazarından lüzum gördüğü tedbirler bir antlaşma zemininde vuku bulan taahhütlere temas etmeliydi. Bu gerçekleşmezse sözü edilen antlaşmayı imzalayan devletlerce bile itiraza uğrayamayacağı düşünülüyorsa Papalık gibi ecnebi ruhani makamlarca tenkit edilmesinin uygun olmayacağı ortadaydı. Kaldı ki Türkiye Cumhuriyeti ne mekteplerin bağlı olduğu mezhebe mensup talebenin o mezhebe ait tedrisat icrasına, ne de özel yerlerde ayin icrasına engel olmaktaydı. Bununla beraber Hariciye Nezareti adı geçen yazışmaların resmi mahiyetinin olmadığını, dikkat çekecek şekilde özel işaretle damgasız bir kâğıda mülahazaların münasip, nazik bir lisanla ihsas edilerek Papalık makamına cevap verilmesinin uygun olduğunu belirtilmişti (D.B.T.D.A, 38547-155998-38, 2).

Tüm bu gelişmeler yaşanırken mübadelenin başlamasıyla İzmir'den Yunanlılarla beraber İtalyanların da göçü başlamıştı. İzmir'in önemli Yahudi aileleri Yunan Hükümetinden Selanik'te yeniden yerleşmek için izin istemişlerdi. Mustafa Kemal Paşa'nın dış basında iddia edildiği kadarıyla İstanbul Hahambaşılığını baskılamak için yaptığı örtülü tehdit tüm dünyadaki Yahudiler arasında güvenmeye yol açmıştı. Vatikan'ın Ankara Hükümetince Katolik okulların kapatılmasına dönük tutumunun ise İstanbul'daki Papalık temsilcisinin geri çağırılması şeklinde olacağı tahmin edilmekteydi. (The Daily Telegraph, 8 May 1924, 4).

Papalık makamının İstanbul vekaletinde bulunan Monsenyör Kaplepi Ankara'ya gelerek bir ziyaret gerçekleştirmişti. Roma'ya dönüşünde Monsenyör Kaplepi, Türkiye'nin Roma mümessili Suat Bey'le de görüşmüştür. Kaplepi, Ankara'da Vatikan hükümetinin gördüğü iltifat ve teveccühten son derece müteşekkir kaldığını, artık İstanbul'a dönmeyeceğini muhatabına iletmişti. Zira İstanbul'da pek çok entrikaya maruz kaldığını söyleyen Kaplepi, Türk yöneti-

cilerinden gördüğü hüsn-i kabulden dolayı müteşekkir olurken İstanbul'daki Fransa sefaretini kastederek bazı ecnebi sefaretleri pek şiddetli bir surette şikâyet etmişti. Kaplepi kendisinin de vaktiyle on iki sene kadar Güney Amerika'da bulunduğu bahisle entrika ile iş görmekten nefret ettiğini dile getirmişti. Suat Bey ise cevaben, mensubu olduğu hükümetin ve milletin dünyanın en müsamahakâr hükümet ve milleti olduğunu, Türkiye'de tüm dinlere hürmet edildiğini, fakat bu mevzuda mevcut kanun ve nizamların tatbiki gerektiğini hatırlatmıştı. 29 Temmuz 1924'teki bir telgrafta bu hususta istisnai hareket etmenin mümkün olmadığını altını çizen Suat Bey, bu durumu *"hem de sizin Katoliklerin şikâyet ettiğiniz salıp meselesi Papalık merkezi ve Saint Pier'in şehri olan Roma'da bile henüz tamamıyla hallolmuş sayılmaz, şimdiye kadar hükümete âlaim-i diniyeyi mekteplerden kaldırmışlardı. Bizden fazla bir şey talep etmekte siz Katoliklerin hakkı yoktur."* şeklinde tasvir etmişti (D.B.T.D.A, 38547-155998-47).

Papa'nın Bükreş sefiri Monsenyör Dolci Hariciye Vekaleti İstanbul murahhası Nusret Bey'i 4 Eylül 1924'te ziyaret etmiştir. Yabancı mektepler meselesinin hem Türkiye Cumhuriyeti'nin nokta-i nazarına uygun, hem de idare edilenlerin dinî hissiyatına uygun bir tarzda hallini temin arzusunda olduğunu beyan eden Dolci, bunun için İstanbul maarif müdüriyeti ile görüşmesine müsaade edilmesini rica etmişti. Dolci, bu meselenin esasen sadece dinî bir mahiyete haiz olduğunu ve ona sefaretleri karıştırmamanın doğru olmadığını ilave etmişti. Görüşmede, Papalık makamının mektepler meselesini halletmek arzusunda olduğu ve aynı zamanda Fransa'nın tavassutuna meydan vermeksizin bu işi kotarma niyetinde olduğu anlaşılmaktaydı. Nusret Bey'e göre, Monsenyör Dolci'den evvel kendisinin yanına gelen Mösyö Montana'nın da hemen hemen aynı tarzda konuştuğuna bakılırsa İtalyan mümessilliğiyle Papalık arasında bu hususta bir fikir birliği mevcut olduğuna hükmetmek gerekiyordu. Nusret Bey, Fransa hükümetiyle mektepler hususunda bir müzakere cereyan edip etmediğinden malumatı olmadığını, Fransızlar bertaraf edilerek Papalık ile icra olunacak müzakerelerin, o tarihe kadar esasen mevcudiyeti tanınmamış olan Papalık makamına bir çeşit hükümet sıfatı tanımayı doğurabileceğinden, Fransızlarca bu duruma ne dereceye kadar rıza gösterileceğinin kestirilemediğini dile getirmişti (D.B.T.D.A, 38547-155998-49).

9 Eylül'de Hariciye Vekaletinden İstanbul murahhaslığına verilen cevapta, gerek yerli gerek ecnebi Katolik müesseseleri üzerinde hiçbir tarafın müdahale hakkına müsaade edilemeyeceği, adı geçen müesseselerin Türkiye'de oldukları için hiçbir ecnebi makamı aracı edinmeksizin doğrudan doğruya ait oldukları daireye müracaat eylemelerinin gerektiği hatırlatılmıştı. Hariciye Vekaletine göre, Türkiye'deki mektepler meselesi Türk kanunlarının hükümlerine tabi ve sadece dâhilî bir meseleden ibaretti. Bu yüzden Türkiye Cumhuriyeti'nin bu hususta ecnebi devletler ile müzakere etmesi mümkün olmadığı gibi, Papalık makamıyla da konuşulmasına imkân görülmemekte ve Fransa ile de bu hususa dair bir çeşit müzakere de cereyan etmiyordu. Vekalet durumunun Monsenyör Dolci'ye münasip bir lisanla bildirilmesini istemişti (D.B.T.D.A, 38547-155998-48).

14 Ekim 1924'de Monsenyör Dolci, evvelce söz verildiğini iddia ettiği üç Katolik mektebinin derhal açılması müsaadesini Maarif Nezaretinden almak için başvuru yapmıştı. Dolci bu teşebbüsün neticelenmesini ikili ilişkileri de kullanarak kotarmak niyetindeydi (BCA, 24-130-13). 4 Kasım 1924'te Kadıköy Notre Dame de Sion, Kadıköy İtalyan Kız Mektebi, Kadıköy Katolik Mektebi'nde yapılan teftişlerde her üçünde de dersane ve koridorlarda Hristiyan alameti yok ise de müdür ve misafir odasında birer küçük haç ve bazı aziz resimleri bulunduğu ayrıca Saint Josef'te büyük ebatta aziz heykelleri olduğu tespit edilmişti (BCA, 61-304-42).

Ankara'nın geri adım atmaması üzerine kongregasyonların üst düzey yetkilileri Bükreş'te Papalık Büyükelçisi Monsenyör Dolci başkanlığında toplanmıştı. Toplantıda eğitim kurumlarının iki kategoride dinî ve karma okullar olarak değerlendirilmesine karar verilmişti. İlk kategorideki okullarda sadece Katolikler okuyacak, buralarda din eğitimi ve amblemler korunacaktı. Başka mezhepten çocuklara ve Müslümanlara kapılarını açacak olan diğer kategorideki okullar ise Ankara'nın kurallarına uyacaktı. Haç Katolik öğrencilerin din dersi gördüğü sınıflarda, müdür odasında ve belki başka yerlerde bulundurulacak, her dinden öğrencinin girip çıktığı sınıflardan ise kaldırılacaktı. 3 Ekim'de Monsenyör Ceserano, Lazaristlerin başrahibi, Salesiani tarikatı başrahibinden oluşan delegasyon Ankara'ya vardı. MEB sadece Katolıklere hizmet verecek, dinsel serbestiye sahip olacak okullar tasarısını kabul etmişti. Nihayetinde her iki taraf karma okullar konusunda uzlaşmaya varmıştır. Buna göre, haç, şapel din dersi sınıfının dışında müdür odasında da bulundurulacaktı (Marmara 2006, 190). Katolik mektepleri bir müddet kapatılmasından sonra yeniden 11 Kasım 1924'te açılmıştır (BCA, 61-304-14). Bu şekilde meselenin bir hal yoluna koyulma cihetine gidilmişti.

Sonuç

Tanzimat Fermanı'nın ardından Osmanlı coğrafyasında adeta bir mantar gibi yayılan içinde Katolik mezhebine mensup yabancı misyoner okulları adeta devlet içinde devlet gibi hareket etmişlerdi. Zira Babıâli bu okulları istediği gibi denetleyememiş ve devlete bağlı vatandaş yetiştirme konusundaki handicap had safhaya çıkmıştı. Beklenildiği gibi laik olmakla beraber Katolik mezhebine bağlı misyoner okullarını himaye ederek bunları Doğu'da bir nüfuz aracı olarak kullanan Fransa'nın gücü Birinci Dünya Savaşı'na kadar sürmüştü. Birinci Dünya Savaşı bu okulların kapatılması için Babıâli'ye bir fırsat verse de öteden beri iyi ilişkilerin sürdüğü Vatikan'ın okulların himayesini üzerine almak istemesi bize göre Vatikan'ın Türkiye'deki etkinliğini arttırmak istemesinden başka bir şey değildi. Hiç kuşkusuz Millî Mücadele yıllarında okulların bir kısmının Ankara Hükümetince kapatılması, Ankara'nın ileriki yıllarda da okullar üzerinde tam denetim kurma endişesini yansıtmaya izahtan varesteydi. Lozan müzakerelerinde Türk kanunlarına uymak şartıyla eğitim-öğretim faaliyetlerine devam kararı verilen bu okulların yine devletlerarası ilişkilerde soruna yol açması şaşırtıcı değildi. Nitekim, Katolik okullarda dinî ayinlere öğretimden daha fazla zaman ayrılarak öğrencilere bunun dikte edilmesi, dersanelerde haç, ikon gibi Katolik mezhebi alametlerinin yer alması uygulamasının devamının genç Türkiye Cumhuriyeti'ni harekete geçirmesi gayet doğaldı. Zira yeni devleti laik bir temele oturtmayı planlayan Cumhuriyetin lider kadrosu için eski sistemin devamı düşünülemezdi. Bir genelgeyle yeni sisteme uyum sağlamayan okulları kapatan MEB'in bu hareketi beklenildiği gibi Vatikan'ın da dâhil olduğu Katolik devletlerin tepkisini çekmekte gecikmedi. Kuşkusuz en büyük tepki, doğudaki nüfuzuna büyük darbe vurulan Fransa ile beraber Vatikan'dan gelmişti. Modern Türkiye'nin hedefi, medeni hisleri gayet yüksek, Cumhuriyetle bağları kavi vatandaş yetiştirmektir. Tüm dinlere riayet edilen Türkiye'de mevcut kanunlara hangi devlet olursa olsun uymak zorundaydı. Türk Hükümetinin meseleyi dâhilî bir mesele olarak addetmesi gayet doğaldı. Mektepler meselesini Ankara Hükümetinin Vatikan'la halletmek istemesini her iki ülkenin gayet dostane süren ilişkileri devam ettirme arzusuna bağlıyoruz. Sonuçta yapılan müzakereler neticesinde karma okul formülüyle uzlaşmaya gidilebilmişti.

BİBLİYOGRAFYA

Arşivler

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (D.B.T.D.A)

Resmi Yayınlar

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre II, C. 7, İctima Senesi 1

Gazeteler

İkdam

Tanin

The Daily Telegraph

The Irish Catholic Herald

Telif Eserler

Aksu A. 2024, "Yabancı Okullar." *Türk Maarif Ansiklopedisi* VI. Ankara.

Alp H. 2009. *Tevhid-i Tedrisattan Harf İnkılabına İlköğretim*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II. Ankara, 244–246.

Aydın A. 2015. *Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun İlanının Arefesinde Medrese Mektep Bağlamında Din Eğitimi Tartışmaları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Batır B. 2007. *İkinci Meşrutiyetten Tevhid-i Tedrisata Türkiye'de İlköğretim (1908–1924)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul.

Demirel R. 2009. *Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve Atatürk Dönemi Uygulamaları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.

Kocabaşoğlu U. 1991. Kendi Belgeleriyle Anadolu'da Amerika: 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları. İstanbul.

Marmara R. 2006. Bizans İmparatorluğu'ndan Günümüze İstanbul Latin Cemaati ve Kilisesi. Çev. S. Özen. İstanbul.

Meray S. L. 2001. *Lozan Tutanakları* V/II. İstanbul.

Mutlu C. 2024. "Yeni Belgeler Işığında Türkiye-Vatikan Siyasi İlişkileri (1914–1918)." *10. Uluslararası Atatürk Kongresi Bildiriler* I. Ankara.

Sungu İ. 1938. "Tevhid-i Tedrisat." *Bellekten* 2/7–8.

Tanır E. D. 2015. "Lozan Barış Antlaşması Sonrasında Türk Basımında Fransız Okulları Sorunu (1923–1924)." *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 56.

Turan M. 2011. "Osmanlı'dan Cumhuriyete Tevhid-i Tedrisat." *Türk Yurdu* 288, 192.

Vahapoğlu H. 1997. Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar. İstanbul.